

KAPOSI Zoltán

egyetemi tanár, az MTA doktora

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

professor

University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs, Hungary

email: kaposi@ktk.pte.hu

A NAGYKANIZSAI URADALOM VÁLTOZÁSAI (1914–1945)

CHANGES OF THE MANOR OF NAGYKANIZSA 1914–1945

ABSTRACT

This study examines those changes through the example of a Southern Transdanubia large estate which impacted the Hungarian large estates in the interwar period. The estate of Nagykanizsa was acquired by Count Lajos Batthyány in 1743 which him converted into a free tail together with three other large estates. The estate remained in control of the family until 1945. Since the 1830s the operation of the estate of Nagykanizsa started to differ significantly from other domestic large estates because leasing became an important aspect parallel with production. From 1871 till 1945 the owner kept control of the wooded property; however, he had those fertile lands leased out to local entrepreneurs for long-term periods. In the meantime, the Batthyány family could lease out their buildings and other properties in the city of Nagykanizsa for rather high rental fees. This model provided the long-term profitability of the estate mostly because the demand for forestry goods was always high; meanwhile, the collected rental fees provided a stable income for the duke even in the most trying times. In comparison to other large estates the Batthyány estate was notable for its quality forestry which was nevertheless the result of the highly trained foresters. After the analyses of archive, literature, statistical and news source data it can be surely stated that the high-level estate management, the modern forms of property management, the product chain adoption to the market conditions were proper means to realise above the domestic average profit for the owner.

Kulcsszavak: uradalom, mezőgazdaság, termelés, erdőgazdaság, átalakulás

Keynotes: manor, agriculture, production, forestry, transformation

1. A nagykanizsai uradalom fejlődése a 19. században

A nagykanizsai uradalom 1743 végén került gróf Batthyány Lajos kezébe. A domínium mintegy 24 000 holdat tett ki, amihez egy évvel később a közvetlenül mellette elhelyezkedő homokkomáromi uradalmat is megszerezte gróf Batthyány Lajos, amit hozzácsatolt Kanizsához, s így együttesen mintegy 31 000 holdas egységes területű nagybirtokot alakított ki.¹ Batthyány gróf a tulajdonában lévő körmendi, kanizsai, intai és ludbregi uradalmakból hitbizományt hozott létre, amellyel hosszú időre biztosítani tudta a földek egyben tartását. S bár a nádor családi vonala férfiágon kihalt, testvérei és azok leszármazottai, illetve oldalági rokonai egészen 1945-ig meg tudták tartani a földeket, s élvezték annak jövedelmeit.² Az uradalom gyorsan fejlődött a 18. században. Az 1740-es évektől kezdve megindult a külső népesség beköltözése, sok iparos érkezett a környező országokból, illetve a környező zalai-somogyi vidékekről.³ Kanizsa gyors gazdasági fejlődését segítette elő jó közlekedés-földrajzi elhelyezkedése: a mezőváros öt fontos országos útvonal kereszteződésében feküdt, ahonnan a kül- és belföldi kereskedelem szempontjából a fontos piacok könnyen elérhetők voltak. Egyre több vendégfogadó épült, a reformkorban már kávéházak és szállodák várták az utazókat. A földesúri politika és a kereskedelem növekedése következtében itt alakult ki a Dunántúl második legnagyobb zsidó közössége.⁴ Kanizsa egy 50–60 km-es sugarú kör legfontosabb piacközpontja volt: 1828-ban az ország nyolcadik legnagyobb piackörzetével rendelkezett.⁵ A kanizsai vásárok eleinte a sertéskereskedelemről, később pedig a marha-, ló- és gabonaeladásról váltak híressé.⁶ Az 1850–73 közötti világméretű konjunktúra kifejezetten jó helyzetbe hozta a mezőgazdasági termelőket.⁷ Az uradalom gazdálkodását nagyban erősítette, hogy az 1860-as években a térség legfontosabb vasútvonalai a Déli Vasút által hamar kiépültek (Buda–Prágerhof; Kanizsa–Bécs; Murakeresztúr–Barcs stb.)⁸

Mivel az 1806–1870 közötti időben hitbizományi tulajdonos hg. Batthyány Fülöpnek nem voltak gyermekei, így halála után a birtokok visszaszállt az oldalágra. A majorátus 1871–1883 között Batthyány Gusztáv (1808–1883) volt. A herceg uradalmaival nem sokat foglalkozott. Mivel a herceg Londonban élt, ezért szükségszerűen átalakították az addigi irányítási és gazdálkodási rendszert.⁹ A négy hitbizományi uradalom mezőgazdasági területeit, köztük Nagykanizsáét is, 1871-ben 25 évre bérbe adták a Karczag Bélának és Istvánnak, valamint Nádosy Istvánnak és Kálmánnak.¹⁰ Ezt azt jelentette, hogy 1871 után már nem volt szükség a korábbi tiszttartói irányításra, hiszen a mezőgazdasági termelést most már a bérlők szervezték meg. Uradalmi kezelésben csak az erdők marad-

tak, ezek irányítását és az ottani gazdálkodást az ekkor kialakított uradalmi erdőhivatalok látták el. Az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek az uradalmakat érintő gazdasági döntésekért. Kezdetben a körmendi erdőhivatal vezetője látta el mind a négy hitbizományi uradalom irányítását, de az 1880-as évektől kezdve ez a tarthatatlan helyzet decentralizációt igényelt. A nagykanizsai erdőhivatal vezetője önállósult, s egyben ellátta a ludbregi uradalom irányítását is. Élére egy erdőmérnök került: vezetője Pálffy Alajos lett, aki az erdészeti akadémiát Selmechányán végezte el, majd 1885-től nagykanizsai főerdész lett, mellette tagja volt a vármegyei bizottságnak, s biztosa a helyi Gazdasági Takarékpénztárnak.¹¹ Az erdőhivatali vezető fölött szervezetileg csak a hitbizományi igazgató állt.¹² Az erdőhivatal kialakításában persze az 1879. évi erdő-törvénynek is nagy szerepe volt, hiszen a törvény birtokméretek szerint előírta az erdőkezelés szabályait, s kötelezővé tette saját erdőhivatal létrehozását.¹³

A nagykanizsai uradalom bérlői képzett szakemberek voltak, ennek megfelelően igyekeztek kihasználni az agrárkonjunktúrát. Ehhez mindenképpen a szántók növelésére volt szükség. Az 1871. évi bérleti szerződésben pontosan előírták az erdőirtás elvégzését. A két év alatt véghez vitt erdőirtások során 2000 holddal nőtt az uradalom mezőgazdaságilag használható területének mérete.¹⁴ A birtokracionalizáció más területekre is kiterjedt. Egyrészt értékesíteni kívánták az uradalmakban megmaradt ún. kisebb királyi haszonvételi objektumokat (az uradalmi vendéglők, a csap-székek, a pálinkamérési jog, a sörházak korcsmák stb.).¹⁵ Az átalakítás másik területe a nem hasznosítható földektől való megszabadulás volt. Az uradalmak területén nagyon sok olyan egy-két holdas, vagy még annál is kisebb telekrész volt, amelyek a korábbi úrbéri szerződések alkalmával, vagy a közös földek felosztásánál parlagon maradt.¹⁶ 1883-ban meghalt Gusztáv herceg, így a hitbizomány fiára, Ödönre (1827–1914) szállt.

A szabad verseny körülményei között a hitbizományi uradalmak is szembesültek azzal, hogy jelentős bevételi többleteket csakis a ráfordítások növelésével érhetnek el.¹⁷ A fejlesztéseket azonban a jogi kötöttségek miatt nehézkesen lehetett csak végrehajtani, ráadásul az uradalmak bérlők kezén voltak. Az uradalom tulajdonosa az általa elért jövedelmeket fejlesztésekre, beruházásokra csakis a hitbizományi bíróság engedélyével használhatta fel. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy ha a herceg esetleg egy új istállót kívánt építtetni, akkor azt a bíróságnak engedélyezni kellett.¹⁸ Az uradalom legnagyobb beruházása 1897–1905 között valósult meg.¹⁹ Helye a szepetneki gazdasági kerület volt, ahol a fejlesztés a kanizsai uradalomhoz tartozó ún. gyótai erdő kiirtása révén jöhetett létre.²⁰

A nagybérleti rendszert az 1890-es évek közepétől némileg átalakították. Korábban a hitbizományi négy uradalmat együtt adták bérbe. A nagy kereslet miatt azonban előnyösebbnek tűnt, ha most a négy birtokot külön-külön adják bérbe, sőt még akár az egyes uradalmakat is szétbontják a majorok szerint.²¹ Átalakult a gazdálkodás szerkezete is: a század vége felé a gabonatermékek árcsökkenése miatt az állattartás felé fordult a figyelem. A szarvasmarha-állományban gyorsan terjedtek a modern, szimentáli fajták. A birkatartás viszont lassan befejeződött a nyugat-magyarországi területeken. Az állattartás erősödésével a jó minőségű legelők felértékelődtek. A takarmánytermelés ebben a korban elsődlegesen a kukorica és a pillangós növények termelését jelentette. A szerződésekben kikötötték, hogy az igen népszerűvé vált cukorrépa-termelést a bérlők csak a szántók 16%-án folytathattak.

2. Az uradalom a háború, a forradalmak és a stabilizáció korszakában

2.1. Tulajdonosváltás és az uradalom

Batthyány Ödön herceg 1914 végéig irányíthatta a hitbizományt, utána unokaöccse, Batthyány-Strattmann László, a híres szemorvos vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet. Batthyány László 1870-ben született a család grófi ágából.²² Feleségétől, Correth Máriától 13 gyermeke született. Batthyány herceg életében csak egyszer járt Nagykanizsán, mégpedig 1914-ben, amikor átvette a nagykanizsai hitbizományi birtokot.²³

Milyen is volt a nagykanizsai uradalom a háború elején? Ennek megítéléséhez annyit meg kell említenünk, hogy egy kutatónak néha szerencséje is lehet, ami jelen esetben három egyidőben keletkezett forráscsoport egybevetését jelenti. Egyrészt a tulajdonosváltás esetén a hitbizományi gondnok pontos vagyonszámlát készített a hitbizományi vagyon állagáról, aminek valódiságához annyi elég, hogy ilyenkor a vasszöveget is megszámlálták.²⁴ A másik kedvező elem az, hogy a terjeszkedőben lévő Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál 1915-ben felmerült a nagykanizsai uradalom kibérlése is. Ennek érdekében egy jónevű agrárszakembert küldtek ki, aki minden majort végig járt, mindent feljegyzett, s egy konkrét javaslatot terjesztett a bankvezetőség elé.²⁵ A harmadik elem pedig az, hogy 1916-ban járt le a bérleti ciklus, s a megújítás miatt viszonylag sok forrás maradt (szerződések, tervezetek stb.) rájuk.²⁶ Ezek együttesen lehetővé teszik, hogy a háborús időszak elejére egy állóképet rajzoljunk fel az uradalomról. S mindehhez ne felejtjük el, hogy az 1915. év háborús hatásai még nem voltak adatorzítóak, bár már folytak a har-

cok, a hazai mezőgazdaság viszonylag jó évet zárt, s ez is tükröződik a pozitív hangulatú jelentésekből.²⁷

Az uradalom területe ebben a korban még nem változott: 1917-ben összesen 9867 holdat tett ki. Ebből 3304 hold volt az erdőterület, 73 hold a belsőség (városi telkek, falusi belterületek stb.), 95 hold a nem használt terület (nádas, mocsár stb.), míg mezőgazdasági termelésre 6395 hold maradt.

1. táblázat: A nagykanizsai uradalom területe 1917-ben (hold)
Table 1.: Land area of the estate of Nagykanizsa in 1917 (in cadastral hold)

Település	Belsőség	Szántó	Rét + kert	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem használt	Összesen
Nagykanizsa	46	784	811	263	–	–	43	1949
Bajcsa	–	10	195	4	339	–	14	563
Fityeháza	–	171	89	7	262	–	8	538
Szepetnek	12	2394	65	42	515	–	13	3041
Eszteregnye	–	59	–	–	13	–	–	73
Homok-komárom	6	455	171	172	1457	17	12	2291
Sormás	6	640	41	–	442	–	6	1137
Hosszúvölgy és Korpavár	–	–	–	–	19	–	–	19
Obornak	–	–	–	–	256	–	–	257
Összesen	73	4515	1372	488	3304	17	95	9867

Forrás: MNL VaML. BLHI. 66. kötet, No. 80–81.

Mivel a kanizsai uradalom birtoktestei a város körül egymástól elválasztva hat nagyobb tömbben helyezkedtek el, így nehezen lehetett volna egyben kezelni az uradalmat, ezért célszerűnek látták az üzemi egységeket bérbe adni. A hat nagyobb egység tíz majorból állt, utóbbiakat együtt is ki lehetett adni.²⁸ Azt fontos megjegyezni, hogy 1915-ben lényegében ugyanúgy látták az uradalom gazdasági lehetőségeit, mint 1896-ban, amikor a majorbérleteket kialakították. Az is lényeges azonban, hogy az egyes majorok eltérő természeti adottságokkal rendelkeztek, s ebből következően nagyon különböző volt a jövedelmeztetés lehetősége is.

Nagykanizsa városon belül két major volt: Sáncpuszta és Kanizsa-major. A sánczi 780 hold a bérlő, Löwenfeld Joachim által „...igen jól van kezelve, kellőleg felszerelve ... kifejezetten jó talaja volt”. Kanizsa-major esetén pedig azt emelték ki, hogy az 1131 hold azon túl, hogy ott a majorság központja, számos beltelekkel, a város szélén, ráadásul a víz mellett van, vagyis igen sokoldalúan hasznosítható. Szájbély Gyula²⁹

volt eddig a bérlője, aki érdekes módon a bérletet parasztnak adta tovább albérletbe, s ezért 50–120 korona/hold jövedelmet is beszedett (ugyanakkor albérloként csak 24 koronát fizetett az uradalomnak). A szepetneki 266 hold esetében azt emelték ki, hogy a falu igen gazdag (hajdan németekkel telepítették be), s ebből következően a határt parcelálva nagy bevételre lehetne szert tenni. A Szepetnek melletti Bánfa és Cseres esetében is a jó kezelés ténye volt fontos, itt már gőzökés munkára is volt lehetőség, hiszen a két majort összevonva akár 1500 holdas terület is kialakítható volt. A gyótai, a bajcsai és a homokkomáromi majorok viszont elmaradtak a többitől: a homokkomáromiról például azt írták, hogy „...a birtok meglehetősen elhanyagolt állapotban van ... az eddigi bérlő az új bérletnél tekintetbe nem jöhet...minthogy a birtokot nem kellőképpen kezeli”.³⁰

Érdekes a mai ember számára a bank által kiküldött szakember becslési módszere (gondolkodása). Minden majorban felbecsülte az elérhető holdankénti bérleti jövedelmet, de figyelembe véve a mezőgazdasági és emberi tényezőket, ezért azokat mindig csökkentette 10–20%-kal, miszerint az egy kockázati tényező. Tény, hogy kalkulációja a tíz major esetében a 20 K/holdtól a 60 K/hold értékig terjedő, biztosan elérhető bevételt regisztrálta. (A földet és a termelést sújtó adók fizetése a mindenkori bérlő terhe volt.) Mindez azt jelentette, hogy végül is a nagykanizsai uradalom bérleti bevételeit 238 602 K-ra taksálta, s leszámítva a kezelés és egyéb költségeket, évi tiszta nyereséggént 50 000 K biztosan elérhető jövedelmet prognosztizált. Ez már tartalmazta azt is, hogy „...néhány istálló, főleg azonban cselédlak építkezése válik szükségessé, mert e téren a cselédtörvényben előírt lakások nincsenek meg teljes számban.”³¹ Bár a jelentés és a javaslat egyértelműen kedvező főbérletnek jelölte meg a nagykanizsai uradalmat, a gyorsan változó háborús idők miatt a bank végül is nem vállalta föl az üzletet. Az emelkedő agrárárak miatt viszont volt kereslet a bérletek megújítására, illetve felváltására: már 1915-ben, egy évvel a bérletek lejárta előtt az összes bérlő jelezte, hogy maradna a továbbiakban is, s ezen kívül már akkor két külső (nagykanizsai vállalkozó) pályázó is jelentkezett, így aztán minden megértetés nélkül sikerült kiadni a majorokat.

2.2. Az uradalmi gazdálkodás nehézségei a háborús időszakban

Az első világháborúval kezdődő események igencsak megzavarták a hazai uradalmak megszokott működését. Az egyik ilyen tényező a háború alatti megpróbáltatások sorozata volt. A nagykanizsai uradalom nehézségei abból álltak, hogy az infláció miatt a lakossági reáljövedelmek

csökkentek, következésképpen az erdészeti bevételek és a házbérek is csak lassan csordogáltak. Ráadásul az erdőhivatal dolgozóinak egy részét behívták katonának, amit az orosz hadifoglyok érkezése és munkaerőként való használata csak részben kompenzált.³² A hat–nyolc irányító emberrel működő erdőgazdaságban már pár ember kiesése is működési problémákat vetett fel. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy az egyik körvadászt behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát, s kiesett a munkából, s már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön.³³ A munkaerőhiány a mezőgazdasági munkák akadályát jelentette, így például 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathiány miatt a favágás és fahordás késett stb.³⁴

Az is probléma volt, hogy az emelkedő mezőgazdasági árakat nem lehetett kihasználni, hiszen az uradalom hosszú távú bérletben működött, így a bevételek növekedése nem a tulajdonost gazdagította.³⁵ A háború persze nem akadályozhatta meg teljesen a működést, így a vezetésnek maradt energiája néhány fejlesztő lépésre, például a szőlők felújítására.³⁶ Érdekes, hogy ugyanakkor a hitbizomány erdőhivatala pontosan teljesítette kötelezettségeit, így például a városi szegényeknek a háború előtt és alatt is juttatott térítésmentesen tűzifát.³⁷ A háború alatt nagyon megnehezültek a szállítási lehetőségek, hiszen nagyobb tömegű mezőgazdasági cikket csak külön a minisztériumtól beszerezett engedéllyel lehetett szállítani.³⁸ Jellemző eset erre, amikor 1918 elején az uradalomból a köpcsényi kórház betegeinek táplálását szolgáló sertések hizlalásához szükséges 40 q kukoricát akarták elszállítani, külön igazoló levelekre volt szükség, hogy biztosan ezt a célt fogja szolgálja a tengeri.³⁹

A kiadásokat a háború alatt nagyon vissza kellett fogni, így például az is előfordult, hogy a megkezdett épületek tatarozásának felfüggesztését javasolta a gazdaság vezetője.⁴⁰ Természetesen az uradalom gazdálkodása során messzemenően kihasználta informális kapcsolatait központi kormány szerveknél. Erre jó példa Pálffy Alajos levele, amelyben arra kérte a főtitkárt, hogy mivel Kaán Károly miniszteri tanácsos Kanizsára jön két napra, engedjék át neki az urasági szobákat, „*Evvel némileg viszonzva lesz az a sok szívesség, melyet miniszteri tanácsos Úr a földművelésügyi minisztériumban hathatós befolyással az uradalom érdekeit sokszor támogatni szíveskedik*”.⁴¹ Azzal is szembe kellett nézni, hogy a nagyobb bérletek mellett mindig vannak olyan kisebb területek, amelyekkel nem tudnak mit kezdeni. Erre tekintettel Pálffy 1918 áprilisában összeírta azokat az uradalmi falvakban lévő kisebb földeket, telkeket, amelyeket szerinte el kellene adni, hiszen bérbe adásuk nem nagyon lehetséges. Úgy számolta, hogy ezzel mintegy 145 000 korona bevételre lehetne szert tenni.⁴²

A világháború vége felé a helyi közbiztonság romlása nehézségeket okozott az uradalomnak. Különösen az 1918. évi mozgalmak jelentettek problémákat, mivel a korábban Oroszországban hadifogságba esett, s ott a bolsevik eszmékkel megfertőzött hazatért katonák csapatokba verődve fosztogattak, s dúlták a vidéket, s még az ellenük küldött katonaság sem igen tudta őket megfékezni. Az előlük menekülők a Muraközből főleg Kanizsára kerültek, ahol egyelőre a megalakult kanizsai nemzetőrség még rendet tudott tartani.⁴³

Legalább ekkora megpróbáltatásokat hozott a Kommün gazdaságpolitikája. Az 1919. április 3-i rendelet értelmében a közép- és nagybirtokosokat állami tulajdonba vették. A nagykanizsai uradalom területén több termelőszövetkezet alakult meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhattak az intézők, az üzemvezetők. A bérlők állatállománya, eszközei a termelőszövetkezetek tulajdonát képezte. A szövetkezetek főlé szerveztek egy átfogó intézményt, a „volt” Batthyány-Strattmann uradalomból alakult termelőszövetkezetek Főintézőségét. Szerencsére az új hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt, még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, bár kétségtelen, hogy 2000 koronánál többet nem volt szabad készpénzben tartani. A jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fennmaradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megúsza a bajcsai malom és az uradalmi borkészlet is a rekvirálást.⁴⁴

2.3. Földreform és vagyonváltság

A trianoni területi elcsatolások sokkszerűen érintették a hazai nagybirtokosokat. Az elcsatolások miatt a hg. Batthyány-Strattmann László által birtokolt földeket illetően is jelentős változások álltak be. A hitbizományhoz tartozó Dráván túli, horvát területekre eső ludbregi uradalom, amelynek irányítása 1871 óta Nagykanizsáról történ, kikerült a család fennhatósága alól. Ez utóbbira vonatkozóan a jószágigazgató 1919. július 8-i beszámolójában azt írta, hogy „*a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan*”. Az ottani körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett, az uraság szerencséjére az ott lévő készpénzt még ki tudták menekíteni.⁴⁵ Tegyük azonban hozzá, hogy a nagykanizsai uradalom területét maga a trianoni béke nem érintette, hiszen az oda tartozó földek mind Csonka-Magyarországon feküdtek.

Annál nagyobb érvágást jelentett a hercegnek a stabilizációs célból meghirdetett 1921. XLV. tc., vagyis vagyonváltság-törvény; illetve az 1920. XXXVI. tc., vagyis a földreform végrehajtása. A vagyonváltsági

törvény pontosan előírta, hogy a mezőgazdasági nagyüzemeknek menyit kell fizetni, de lehetővé tette számukra, hogy természetben, vagyis földben tudják le kötelezettségüket. Így a hg. Batthyány-Strattmann kézben lévő uradalmak földjeinek 19%-át kellett felajánlani. Az uradalmi vezetés sokat foglalkozott azzal, hogy a földesúri szempontokat figyelembe véve minimális veszteséggel élje túl a vagyonsváltást. Mivel Pálffy Alajos, a hercegi erdőhivatal vezetője ekkor már betegeskedett, így a lehetséges variációkat a fiatalon a kanizsai erdőhivatalhoz került Barthos Gyula készítette.⁴⁶ Az uradalom területe a vagyonsváltás előtt 9701 volt, amiből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt, míg 3304 hold a hercegi erdőket jelentette.⁴⁷

Kanizsa esetében – akárcsak az egész uradalomban – megpróbálták megmenteni a város határában fekvő legjobb földeket, vagyis a sánc-újmajori gazdaságot, amelynek területe 780 hold volt, s helyette a régi Kanizsa-majori gazdaságból javasoltak földet leadni. Persze nemcsak Nagykanizsán, hanem az uradalom más településein is csökkent a földesúri föld mérete. Így például a homokkomáromi kerület 2276 hold földjéből kaptak a fűzvölgyi, obornaki, homokkomáromi, langvízi és a magyar-szerdahelyi szegénye is. Leadni csak mezőgazdasági termelési területet lehetett, vagyis az erdők megmaradtak. Mindennek eredményeképpen az uradalom területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent; az uradalmi földekből 1875 holdat adtak le, amiből Kanizsára 684 hold jutott. A herceg kezében 4559 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.⁴⁸ Ez az összesen 7866 holdnyi birtok adta a két világháború közti időben a Batthyányak nagykanizsai uradalmát.

Az uradalom által leadott területek kiosztásával, vagyis a földreform végrehajtásával viszont bajok voltak. A város állandóan egyezkedett a herceggel, s utólag erőteljes gyanú merült fel, miszerint néhány városi képviselő az uradalom által befolyásoltatott a közgyűlésben való véleményalkotásban. 1920-ban a város déli részén lévő ún. Katonaréten az uradalom területéből kihalítottak 17 holdat, ám 1925-ben kiderült, hogy építkezés azóta sem történt a kiosztott földeken. Ugyanakkor volt a városon belül volt 107 beépítésre váró telek, ezekből 64 új fundus lett, amin öt év alatt összesen 11 „sárviskót” sikerült felépíteni. 1925-ben kiparcelláztak még a Viktória téglagyár mögötti területen 105 új házhelyet, ahol alig öt-hat ház épült.⁴⁹ A sort még folytathatnánk, a lényeg azonban az, hogy a földigénylés és kiosztás lezajlott az 1920-as évek első felében, ám az érdemi változást nem nagyon hozott a nagykanizsai lakosság életében. A kiosztott földek általában 1200 négyszögöl szántóból és ugyanannyi rétből álltak, vagyis mintegy 1,5 hold területűek voltak.⁵⁰ 1929-ben az OFB 69 embert megfosztott a kapott földjétől, mivel nem fizették

meg az uradalomnak a megváltási összeget.⁵¹ A földosztás Nagykanizsán végül is 1932-ig tartott. A végeredmény Hordóssy OFB-bíró megállapítása szerint 120 házhely és mintegy 800 parcella kiosztása volt.⁵² A földek kiosztásánál elsődlegesen a hadiözvegyeket, a hadiárvak, a hadirokkantakat, a kis- és törpebirtokosokat, a földnélküli munkásokat, az iparosokat és a „*vitéségi érdemeket*” szerzeteket vették előre.⁵³ Ne felejtjük el, hogy a kisajátított földekért a város részéről a földesurat kárpótlás illette meg. Ennek kifizetése viszont egyre késett, a polgármester a hercegtől kért és kapott haladékat.⁵⁴

Mivel a kanizsai kisgazdák termelési színvonala nem volt túlságosan magas, régi terve volt a városnak egy gazdasági népiskola felállítása, amelyben „*okszerűen gazdálkodó földműveseket*” képeznek majd.⁵⁵ Az iskolához szükséges földek érdekében már 1919-ben megindultak a tárgyalások Batthyány herceggel 36 hold föld átengedésére. A herceg 16 hold földet fel is ajánlott, de azzal a feltétellel, hogy a maradék 20 holdat az uradalmi földeket bérlő Pongrácznak kell biztosítani úgy, hogy a bérleti szerződés kapcsán ne támasszon a herceggel szemben kártérítési igényt. A nagybérlő azonban nem volt erre hajlandó. Ezt követően a várostól akartak 50 hold szántót és 10 hold kaszálót igényelni, úgy gondolva, hogy ezt akár a megváltási folyamatba is bele lehet vonni.

2.4. Az uradalom gazdálkodása az 1920-as években

Az 1920-as évek stabilizációs gazdaságpolitikája nem kedvezett a hazai nagybirtokok gazdálkodásának, s különösen a hitbizományoknak. A vagyondézmát még csak-csak túléltek, ám az adórendszer módosulása már a katasztrófa előképét hordozta. A hitbizomány örökítése hatalmas adóvonzattal bírt, amely – valószínűleg tudatosan – olyan viszonyokat teremtett, hogy az valamilyen módon a rendszer megváltozását, esetleg a hitbizományi rendszer felszámolását hozza magával. Jól mutatja ezt, hogy az Ödönről Batthyány Lászlóra szállt hitbizomány után az 1920-as évek közepére mintegy 35 milliárd papírkorona örökösödési illetéket állapítottak meg.⁵⁶ Érdekesen mutatja az 1920-as évek korrump gazdasági modelljét, hogy a herceg jószágigazgatója mintegy 300 millió papírkoronáért simán elintézte, hogy a 35 milliárdos összeg 1926 közepére 4 milliárd koronára, vagyis az új pénzben számolva 320 000 pengőre csökkenjen.⁵⁷ Ez persze még így is irdatlan összeg volt: 1930-ban a kanizsai uradalom összes bevétele mintegy 200 000 pengő volt, s az egész hitbizományét sem becsülhetjük többre 400 000 pengőnél. Az adóösszeget az üzemi működés során nem lehetett kitermelni, így csak a földek egy részének eladása révén tudták befizetni az adót. Batthyány herceg

naplója szerint a saját tulajdonában lévő, a Bánátban, vagyis a jugoszláv államhoz csatolt területen lévő 8000 holdas birtok, Oroszlámos eladásával próbálta ezt megoldani. A herceg arra számított, hogy a birtok értékesítése után a vételár maradékából még gyerekeire is tud valamit tétetni. Ám a délszláv állam nem kezelte megfelelően a birtokot, a csatornák feliszapolódtak, s az árvíz tönkretette, az épületeket elhordták, így csak áron alul lehetett elkótyavetyélni.⁵⁸

Említettük már, hogy a Batthyány hercegek nem látogatták birtokaikat, csupán a beiktatás alkalmával tettek egy kört az uradalmakban. Ez finoman szólva is érthető. A magyarországi nagybirtokosok évtizedek óta azzal szembesülhettek, hogy igencsak megerősödött az országban a nagybirtokellenes gondolkodás. Nagykanizsán elsősorban a kiskanizsai városrész agrárius képviselői váltak mereven uradalom-ellenessé. Tudjuk persze, Magyarországon a magántulajdonnak nem volt a nyugat-európai országokban megszokott identitásértéke, presztízse, s főleg az 1918–20 közti események hatására kialakult egy olyan gondolkör, hogy a nagybirtoktól a földeket valamiféle társadalmi igazságosság jegyében el lehet venni, s ki lehet osztani a szegényebbek között.⁵⁹ Ez esetben gazdaságosági, racionális üzemkezelési elvek nem jutottak szóhoz. Jó példa minderre az 1925. évi városi képviselőtestületi tárgyalás, ahol újabb uradalom ellenes lépésre készültek. Az uradalom Kazinczy utca melletti majorjának éppen lejárt a bérlete, amit a továbbiakban Novák János nagybérlőnek kívántak bérbe adni. Mivel a major területe a városban volt, ezért ehhez a város engedélye kellett. A korábbiakban ez nem volt probléma. Most azonban olyan hangulat uralkodott, amelyben lehetőség nyílt a jó minőségű földek megszerzésére. A város is bérbe kívánta venni a majort az uradalomtól, azzal a céllal, hogy azt a továbbiakban alhaszonbérbe, vagyis kiscsajdáknak adja tovább. Az uradalom ezt nem fogadta el, mondván, hogy a majorban volt 250 állatnak istálló, 25–30 cselédlakás, 30–40 vagon szénának alkalmas pajta stb., vagyis egy kifejezetten méretes, jelentős ingóságokkal rendelkező gazdasági üzembről volt szó. Az ülésen Tamás János uradalmi ügyvéd világított rá arra, hogy a város uradalom által leadott földekkel sem tudott mit kezdeni, s hagyják végre békén az uradalmat. Érthető, hogy ilyen közhangulatban a hercegeknek túl sok kedvük nem volt ahhoz, hogy Nagykanizsán látogatást tegyenek.⁶⁰

3. Az uradalom a világgazdasági válság alatt és után

Batthyány-Strattman László herceg 1931-ben rákban meghalt, Németújváron temették el. A hercegi címet és a hitbizományt legidősebb fia, ifj. László (1904–1966) örökölte. Ő is tagja volt a főrendi háznak, s

különböző kitüntetésekkel kapott. Ifj. László herceg már nem sokkal járult hozzá a nagykanizsai uradalom fejlődéséhez, a történelem viharai őt is elsodorták. Ő már nem élt folyamatosan Magyarországon. 1945-ben családjával együtt végleg menekülni kényszerült.⁶¹

Ifj. László hercegnek számos földbirtoklási nehézséggel kellett megküzdeni az 1930-as években. Az egyik probléma az időközben eladott ludbregi uradalom volt, amit végül is az 1920-as évek vége felé sikerült eladni 123 000 dollárért, amit értékpapírba fektettek, s amit később a válság elvitt.⁶² De problémát okozott az örökítésnél a Heves megyében fekvő Hort falu volt hovatartozása is; ebből a földreform elvitt 162 holdat, s így alaposan lecsökkent a területe és az értéke: 1931-ben a maradék horti birtokot 673 424 pengőre becsülték.⁶³ Kiesett még a hitbizomány területéből a körmendi és a horvátjásfalusi területen is némi föld és vagyontárgy. Az 1927-ben elkészült végrendelet szerint ifj. László elsőszülött kapta meg a kittsee-i kastélyt, s a vele együtt járó csekély földet (hiszen a nagy részét a csehszlovák állam erőszakos akciója miatt a korábbi, helybeli bérlőnek el kellett adni). Ugyanakkor, amikor ifj. László átveszi a hitbizományt, s Körmendre költözik, le kell mondania az allodiális birtokokról és Kittsee-ről is, s azt a sorban következő fiú kapja meg.⁶⁴ A testamentum kitért az özvegy jogaira és tartásdíjára (évi 12 000 pengő). A többi vagyontárgyat egyenlően kellett felosztani az örökösök között, de kikötötték, hogy amíg a gyerekek nagykorúak nem lesznek, addig az özvegy gondoskodik a vagyonról.⁶⁵ Az örökhagyó úgy vélte, hogy a legjobb, ha a birtokot bérbe adják; a birtokok gondnokának nagybátyját, gróf Batthyány Ivánt kérte föl a végrendeletben.⁶⁶

A fenti esetekből is látható, hogy a válság alatti és utáni háttérrendszer nem volt kedvező az uradalmi tulajdonos számára.⁶⁷ A magyar földkérdésről és annak megoldásáról az 1930-as években felerősödtek a gazdasági és politikai viták. Ne felejtsük el, hogy Magyarországon, akárcsak korábban, ebben az időben még mindig a mezőgazdaság volt a legfontosabb gazdasági ágazat. Nagyon jelentős volt ugyanakkor a törpe- és kisbirtokosok aránya, nem is beszélve a földtulajdonnal nem rendelkező uradalmi cselédek és béresek tömegéről. Cselédek, béresek a nagykanizsai uradalmi bérlők alkalmazásában is sokan voltak: az 1930. évi statisztikai adatok szerint az öt külterületi majorban (Sáncz, Bánfa, Gyóta, Fülöp, Zsigárd) összesen 206 kereső dolgozott, közülük 134 cseléd, 38 pedig mezőgazdasági munkás volt.⁶⁸ Fizikai munkából utánpótlás bőven volt, hiszen Kiskánizsáról tömegével kerültek ki földnélküliek ebben a korban, kisebb részük Ausztriába vándorolt, de jutott belőlük az uradalmi üzemekbe is.⁶⁹

Az 1930-as évek közepén mintegy 100–120 olyan földnélküli család élt Nagykanizsán, amelyeknek feltétlenül szüksége lett volna kisbirtokra.

Akárcsak tíz évvel korábban, most is az uradalmi földekből kívántak ehhez tekintélyes darabot megszerezni. Mivel a Grosz-féle sánczi, illetve a Novák-féle Kanizsa-majori bérlet éppen 1936-ban járt le, ezért Krátky polgármester az tervezte, hogy a továbbiakban egy, erre a célra létrehozandó földbérllő szövetkezet vehetné bérbe a hercegtől a földet.⁷⁰ Ezt a tervet a kiskanizsai hitelszövetkezet karolta fel: a szövetkezetbe tömörült gazdák 1936. október 1-jével óhajtották kibérelni a hercegi uradalom e részét, s ehhez várták a földet bérelni óhajtókat.⁷¹ Mint ahogyan az 1920-as évek közepén, most sem sikerült a bérlet összehozása, ami végül is komoly gondokat nem okozott a város és az uradalmi falvak társadalmának, mivel a térségben az 1930-as évek vége felé megnyíló olajipari fejlesztések révén bőven nyíltak új munkahelyek.⁷²

Gömbös kormányzata idején újra elővették a hitbizományok kérdését, aminek megváltoztatását össze kívánták kapcsolni egy földosztó és telepítési akcióval. Az 1936. évi 11. tc. újrászabályozta a hitbizományi örökösödési rendszert. Meghatározták azt a felső limitet, amelyre a jogi kööttségek továbbra is vonatkoztak, ugyanakkor a hitbizomány birtokosának halála után a többi földet az örökösök között fel lehetett osztani. Ez azt jelentette, hogy Magyarországon 823 324 kat. hold hitbizományi területből 463 636 holdnyi szabadult fel az addigi szigorú kööttségek alól.⁷³ A korabeli szaksajtó és birtokpolitikai szakirodalom is egyértelműen a korábbi hitbizományok piacosítását tartotta jó dolognak, még akkor is, ha a hazai hitbizományok között voltak kifejezetten jól működő gazdaságok is.

Jelentős nyomás volt a földesúri tulajdonra az 1930-as évekbeli szélsőjobboldal megjelenése is, amely nagyon nem szimpatizált a latifundi-umok tulajdonosaival, elsődlegesen persze főleg a zsidó bérllők és tulajdonosok zavarták e politikai csoportot. Jellemző, hogy amikor 1940-ben, amikor már végképp rendezni kellett az 1931. évi uradalmi örökösödés utáni az illetékfizetési kötelezettséget, az uradalmi ügyvéd azt javasolta, hogy a földdel való megváltást „...*tekintettel a zalai földinségre ... csakis a felszabaduló és elsősorban zsidó kézben lévő nagykanizsai földekből vegyék ki, s más ingatlanokat ne bántsanak.*”⁷⁴

Egy vagyoneírás, különböző szerződések és jövedelemkimutatások, valamint egy mezőgazdasági statisztika alapján viszonylag pontos képet rajzolhatunk a nagykanizsai uradalom gazdasági állapotáról az 1930-as évekre vonatkozóan. 1935-ben a hg. Batthyány-kézben lévő nagykanizsai uradalom összesen 7881 holdat tett ki.⁷⁵ (Megemlítjük még, hogy a hitbizomány másik része, vagyis az egymás mellett fekvő körmendi és intai uradalom együtt valamivel nagyobb volt a nagykanizsainál, területük 10 435 holdat tett ki, vagyis a Batthyány-Strattmann hitbizomány

1935-ben 18 318 holdas volt. Ez Magyarországon a 40. legnagyobb birtok volt ebben az időben.⁷⁶ Némi parcellázás után a hitbizomány területe 1938-ban 18 249 holdra csökkent.⁷⁷)

A nagykanizsai uradalmi vagyon alapvetően három részből állt: a Nagykanizsa belterületén lévő ingatlanokból, a városban és a mellette lévő falvakban álló mezőgazdasági területből, valamint az erdőkből.⁷⁸ Az uradalom városban lévő ingatlanvagyonra öt, de az egész városképet meghatározó épületet jelentett. Mindegyik a városközpontban helyezkedett el, a Fő téren, illetve a Fő utcán. Ezek: a földesúri kastély, a mellette lévő Korona szálloda, az 1845-ben vásárolt Chinorány-féle ház, illetve a Fő-téren északon lévő Igazságügyi palota (a volt Zöldfa szálloda) és a teret délről lezáró „nagy piaci épület”, vagyis a Vasember-ház. Az világosan látszik a vagyonösszeírásból, hogy a korábbi földesúri leltárakban szereplő kisebb ingatlanoktól eddigre már megszabadultak a Batthyányak, vagyis nem voltak már vendégfogadók, korcsmák, kisebb épületeik, magtáraik. Tegyük hozzá, hogy mivel az uradalom mezőgazdasági termelésre alkalmas területét tíz évenként hosszú távra bérbe adták, így az utóbbiakra nem is nagyon volt szükség, hiszen a megmaradt uradalom 6–8 fővel, vagyis az erdőhivatali személyzettel tökéletesen elműködött. A fentebb említett öt épületből többet bérbe adtak, míg a kastélyban helyezték el a hercegi erdőhivatali személyzetet.⁷⁹

A hitbizományi vagyon másik részét az uradalmi földek adták, amelyek területe a földreform óta nem változhatott.

1. táblázat: A nagykanizsai uradalom területe 1935-ben (hold)
Table 2.: Land area of the estate of Nagykanizsa in 1935 (in cadastral hold)

Település	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Földadó, alá nem eső	Terület
Nagykanizsa	637	28	404	–	109	–	48	1226
Bajcsa	8	–	140	–	4	338	11	501
Eszteregnye	–	–	–	–	–	270	–	270
Fityeháza	30	–	120	–	7	255	8	420
Sormás	495	–	21	–	–	459	13	988
Szepetnek	1680	3	55	–	21	521	54	2334
Homokkomárom	408	18	95	29	121	1435	17	2123
Hosszúvölgy	–	–	–	–	–	14	5	19
Összesen	3258	49	835	29	262	3292	156	7881

Forrás: GAZDACÍMTÁR (1935) adatai alapján összeállítva

A táblázat adatai világosan kirajzolják az uradalomban folyó mezőgazdasági termelés rendszerét. Bár kétségtelen, hogy a gabonaféléknek alacsony volt az ára, de a bérleti formában működő gazdaságok az összes uradalmi föld 41%-át szántóföldi növénytermesztésre használták. A legnagyobb ilyen szántóföldek Nagykanizsán és Szeptetneken találhatók. Említsük meg a 18. század közepe óta Kanizsán és Homokkomáromban meglévő kertészeteket is. Látható, hogy az állattartást (rét és legelő) csaknem 1100 hold szolgálta. A homokkomáromi földesúri szőlő is régi hagyományokra nyúlik vissza.⁸⁰ Az összes uradalmi földnek csaknem 42%-át tette ki az erdő. (Két hasonlóság volt a körmendi és intai, valamint a nagykanizsai uradalom rendszerében: a körmendi és intai uradalomban a terület csaknem felét tette ki az erdő; s míg az erdők házi kezelésben voltak, addig a földek többségét bérbe adták.)⁸¹

A területi megoszlásból részben adódik az uradalmi jövedelmek rendszere is, bár annak szerkezete jelentősen eltér más hazai nagybirtokéktól. Első gondolatunk az lehet, hogy egy csaknem 8000 holdas birtok bevételei leginkább a termelésből származik. A nagykanizsai uradalom bevételei azonban három forrásból származtak. A saját kezelésben lévő erdőbirtokból, amelynek az 1930. évre szóló bevétele 45 712 pengő volt; a bérbe adott földbirtokból, amiért összesen (beleértve vadászati, szőlők utáni és egyéb jogcímeket is) 76 049 pengőt szedtek be, illetve a Nagykanizsán lévő házak után járó bérleti díjakból, amelyeknek összege 97 694 pengő volt.⁸² Az összegekből és azok arányaiból látható, hogy beérett a hajdani Fülöp hercegnek az az elképzelése, miszerint a földek ügyis fogynak, ezért egyre inkább a bérleti bevételekre kell alapozni a kanizsai uradalom jövedelmeit. Az 1830–40-es években még csak 15–20%-ot tett ki a bérletekből származó bevétel, ezzel szemben 100 évvel később az összes bevételnek már 79%-a származott a különböző bérletekből. Különösen fontosak voltak a házak után járó díjak, ugyanis azt vagy a magyar államnak sikerült kiadni, vagy pedig – mint például a Vasember-ház esetében – jómódú kanizsai kereskedők vették ki.⁸³

Érdekes a kiadások szerkezete is, aminek három jelentős tétele volt. Egyrészt az uradalom működtetése 43 505 pengőbe került (ebbe beletartozott a személyzet fizetése, a budapesti igazgató fizetése, az erdei magvak beszerzése, a facsemeték nevelésének költsége, erdősítések, árkolások, utak fenntartása, rönk- és tűzifatermelés, a Körmendre történő szállítások, a lótartás, irodafenntartás és a rendkívüli kiadások, nem is beszélve néhány ember nyugdíjáról). Látható, hogy az erdőhivatal (mint uradalmi irányító szerv) működése gyakorlatilag kijött az erdőgazdaság működéséből, hiszen csaknem megegyezik az erdészetből származó bevétel a teljes adminisztrációs és termelési kiadással. A másik nagyobb

tétel az uradalom által fizetett adó volt. Ezek között az egyenes, a jövedelmi és a vagyoadó, az iskolaadó, a Zala–Somogy határesatorna díja és egyebek szerepeltek. Az adók összege 1930-ban 48 327 pengő volt, de ebből a bérlőkre hárult mintegy 18 000 pengő, így az uradalmat 30 272 pengő terhelte. A harmadik jelentősebb kiadás a kegyúri terhek (épületek) finanszírozása (pénz és termény), valamint az egyéb épületek fenntartása és a csatornázás költsége, ezek 18 607 pengőre rúgtak. Adatainkat összesítve látható, hogy 218 383 pengős bevételt 95 109 pengő kiadás terhelte, vagyis a tiszta jövedelme a hercegnek minden kiadás levonása után 123 74 pengő volt.⁸⁴ Ebből a herceg számára 122 513 pengőt utaltak át.⁸⁵ Ez tekintélyes jövedelem, s ha hozzá számítjuk a körmendi és intai uradalmak (együttesen) hasonló nagyságúra becsülhető jövedelmét, akkor válik igazán kontrasztossá a herceg és a magyarországi társadalom többségének eltérő jövedelmi helyzete.

A korábban kialakított üzemszerkezeti modell a válság után sem változott. Az alacsony agárarak⁸⁶ melletti jövedelmezőség egyik biztosítéka volt az az alacsony üzemvezetési létszám. 1937-ben az uradalom Barthos főerdőmester mellett tíz alkalmazottal működött. Köztük volt egy-egy főerdőőr és erdőőr, öt segéderdőőr, egy házmester és két kocsis. A főerdőőr 54, az erdőőr 45, az öt segéderdőőr 30 pengős juttatást kapott, de emellett tekintélyes volt a részükre átadott havi búza mennyiség is, ami azért fontos, mert ebben az időben búzát eladni nehezen lehetett, viszont deputátumként való felhasználása megoldást kínált a fizetések megoldására. A legkisebb juttatás a kocsisé volt, aki havi 30 pengőt és mellette 90 kg búzát kapott.⁸⁷ Mindazonáltal látható, hogy ezek nem nagy különbségek: a városokra nagyon jellemző szétszakadó jövedelmi rendszerrel szemben az uradalmi alkalmazottak közötti jövedelmi különbségek nem érték el a kétszeres arányt.

Nehézségek voltak az 1930-as évek második felében a bérleti díjak beszedése körül is. Az uradalom a településeken belül házak esetében 1937-ben összesen 68 szerződést kötött, ebből 43 tétel a Fő tér déli oldalát lezáró Vasember-ház boltjaira és lakásaira vonatkozott. A sok kicsi kereskedelmi és iparos boltbérlet mellett a legnagyobb egyértelműen a Fő tér északi oldalán fekvő ún. törvényszéki épület, amit a Magyar Királyi Államkincstár 14 801 pengőért bérelt.⁸⁸ Az éves kimutatásokból az látszik, hogy a 68 szerződés esetén 15–20 mindig volt, ahol a bérlő fizetési hajlandósága nem volt túl nagy, aminek persze voltak üzletviteli okai, de sokszor egyéb tényezők is motiválták a fizetések visszatartását. Mindenesetre Barthos Gyula főerdőmester leveleinek állandó kísérőeleme, hogy be akarja hajtani a még hiányzó összegeket, bár kétségtelenül az is kiderül a beszámolókból, hogy az uradalom vezetésében volt megértés a nehezen fizetőkkel

kapcsolatban, hiszen a piaci feltételek egyáltalán nem voltak kedvezők, vagyis haladékra mindig lehetett számítani.

Megmaradt forrásainkból úgy tűnik, hogy hasonlóan a magyar gazdaság egészéhez, az 1930-as évek második felében élénkült a nagykanizsai uradalom gazdálkodása is. A mezőgazdasági árak lassan emelkedni kezdtek. Az élénkülést mutatja, hogy a hagyományos termelési profil mellett új területek is megjelentek az uradalmi gazdálkodásban. Az 1930-as évek második felére vonatkozó pénzügyi kimutatások között látszik, hogy kialakítottak egy működőképes „szőlősgazdaságot”, a bort vagy Körmendre vitték, vagy eladták. Ekkor még kicsi tételről van szó, de már külön kisegítő vincellér foglalkozott vele havi 62,5 pengős bérért, akinek volt egy mindenes is havi 10 pengőért. Ezzel a központi üzem már 12 fővel működött.⁸⁹

A változásokat jól mutatja, hogy 1936 körül, amikor lejártak az addigi 10–12 éves majorbérletek, már jóval kedvezőbb feltételekkel sikerült az újakat megkötni. Amíg az 1920-as évek közepén megkötött szerződések esetében mintegy évi 91 000 pengővel számolhattak, az 1930-as évek második felében már 103 440 évi földbérhez jutott az uradalom. (Tegyük hozzá: a hitbizomány két másik uradalmában is javult a helyzet, a körmendi és az intai birtokon is emelkedő bevételeket láthatunk.)

3. táblázat: Majorbérletek az 1940. évi kimutatás szerint
Table 3: Leases of manorial works based on the registry of 1940

A major neve	A bérlő neve	A bérelt terület (hold)	Az évi haszonbér (pengő)
Kanizsamajor	özv. Novák Jánosné örökösei	616	16 028
Felsősáncz	Lázár László és neje	546	16 584
Gyóta és Cseres	Löwenstein E. és L.	1503	30 432
Bánfa	Bánik Emil és neje	499	12 628
Zsigárd	Gross Tibor és Lajos	377	7 632
Homokkomárom	özv. Gross Ferenc	799	17 776
Fityeháza	Lukács György és Nicinger L.	100	2 328
Összesen		4440	103 440

Forrás: MNL OL, P 1322. Fasc. 175. No. 30–31. alapján

A bérleti szerződések egy kaptafára készültek: az 1920-as évek közepe óta tartalmilag nem változtak, legfeljebb annyiban, hogy a haszonbért már búzában is megnevezték. Nagyon fontos kitétele volt a szerződéseknek, hogy a fenti bérleti összegek már nettó bevételek az uradalom számára,

hiszen a továbbra is a bérlőket terhelték az adófizetési kötelezettségek. A bérlők esetében nem kis adókról van szó. A bérlőket terhelte az évi haszonbéren kívül a földadó (kat. korona alapon), a házadó, a házadó után járó rendkívüli pótlék, a községi adó, a megyei pót és útadó, a betegápolás adója, a rokkant adó, a mezőgazdasági illeték, a községi iskolaadó, a Principális csatorna víztársulati járuléka, az épületek utáni tatarozási átalány, valamint a tűzbiztosítási díj. A legnagyobb majort bérlő Löwenstein Emil és László esetében az 1936–42 közötti időszakban a bérlőknek az évi haszonbér összegét még 42%-kal kellett megtoldani a fenti adókötelezettségek teljesítéséhez, amihez persze a bérlők esetében még a saját személyes jövedelem után is kellett adózni.⁹⁰ Az a tény, hogy a bérleteket könnyen és drágábban tudták kiedni, arra utal, hogy a bérlők is jól jártak, s megfelelő nyereség mellett lehetett a területen gazdálkodni.

A gazdasági javulást az ország 1941. évi hadba lépése megakasztotta. Az addigi jelek sem voltak már perspektivikusak. Kanizsa, mint jelentős zsidó lakossággal bíró település, veszített gazdasági jelentőségéből a zsidótörvények után. Az eredményes zsidó bérlőket a törvények kizárták a gazdálkodásból. A háború alatt a munkaerő nagy részét bevonultatták, s a negatív folyamatokat a német megszállás, a deportálások, majd a szovjet megszállás mutatta, nem is beszélve arról, hogy 1945 tavaszán meghozott földreform-rendelet révén a nagykanizsai uradalom területét kisajtították, s azon előbb kisparaszti gazdaságok, a későbbiekben pedig termelőszövetkezetek jöttek létre.⁹¹

4. Összegzés

Láthattuk az eddigiekben, hogy a nagykanizsai hitbizományi uradalom működése igen változatos volt a vizsgált időszakban. A hitbizomány egyrészt hordozta a 200 éves múlt bürokratikus nehézségeit, ami nagymértékben korlátozta a tulajdonost a nagyüzemi gazdálkodás folytatásában. Részben ebből is adódott, hogy a saját kézben lévő erdőkezelés mellett a mezőgazdasági területek bérbeadásával próbáltak meg fennmaradni s jövedelmet termelni. Ugyanakkor az agrárnagyüzemet körbe vevő társadalmi és politikai környezet erősen nagybirtokellenes volt, hiszen egyre erősödött az a politikailag fűtött nézet, miszerint a társadalmi problémákért főleg a nagybirtokok felelősek. Ez ugyan szakmailag egyaránt nem állja meg a helyét, de ez akkor keveseket érdekelt. Mindamellelt leszögezhetjük, hogy még ilyen nehéz 30 év alatt is a nagykanizsai uradalom története azt példázza, hogy következetes irányítással, a lehetőségek kihasználását keresve, néhány területen fejlesztéseket végrehajtva hosszú távon is működőképes maradhatott egy hitbizományi uradalom.

JEGYZETEK/NOTES

1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL). P 1322. Fasc. 100. No. 377. A tanulmányban minden holdban megadott adat katasztrális holdat jelent.
2. Kanizsa hosszú távú változásaira lásd: Kaposi Zoltán (2009) munkáját.
3. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL ZML) IV. 14/e. Causarum sedialiter revisarum. Fasc.1. 1773.
4. 1848-ban Pápa városban élt a legtöbb izraelita. Lásd: Hudi József (1994): 41. old. A kanizsai zsidósághoz lásd még: Kaposi Zoltán (2009): 255–278. old.
5. Bácskai Vera–Nagy Lajos (1984): 45. old.; illetve Bácskai Vera (1993) tanulmányát.
6. Kanizsa környékén helyezkedett el az Inkeyek pallini és iharosberényi, a Zichyek vrászlói, a Szapáryak letenyei és a Festeticsek szentmiklósi és csurgói nagybirtoka.
7. Kaposi Zoltán (2002): 206. old.
8. Barbarits Lajos (1929): 197. old.
9. MNL OL. P 1320. Fasc. 7.y. No. 114. Gusztáv gróf eladta az üszögi és mozs-gói uradalmakat, amelyek a bécsi bankár és nagykereskedő Biedermann-fa-mília kezébe kerültek. Lásd még: MNL OL. P 1313. Fasc. 139. No. 268.
10. Zalai Közlöny, 1897. június 23.
11. Magyarország és Külföld, 898. (2. évf.), 9–10–11. szám, 18.
12. Mindez tökéletesen látszik a herceg naplójából. Lásd: Kardos Klára (1987).
13. 1000 év törvényei, 1879. XXXVI. tc.
14. MNL OL. P 1313. Fasc. 139. No. 96.
15. MNL OL. P 1313. Fasc.139. No. 102–138. I. fejezet.
16. Ugyanott: II. fejezet.
17. Kaposi Zoltán (2002): 237. old.
18. A hitbizományi gondnoknak kellett az ügyet görgetni, ő terjesztette a bírósá-g elé az igényeket.
19. MNL OL. P 1313. Fasc. 148. No. 153–424.
20. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára. XII. Bathyány Lajos hit-bizomány iratai (a továbbiakban MNL VaML BLHI.) Fasc. 17. 1898. év.
21. MNL OL. P 1313. Fasc. 139. No. 535–549.
22. Életéhez lásd: Kardos Klára (1987) munkát.
23. Zalai Közlöny, 1931. január 25.
24. MNL OL. P 1313. Fasc. 148. No. 153–424.
25. NL OL. Z 40. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai (a továbbiakban PMKB iratai). Fasc. 58. No. 1132.
26. Lásd például: MNL VaML. BLHI. 26, 27, 28. doboz anyagát.
27. A háború alatti Nagykanizsához lásd: Kaposi Zoltán (2017) tanulmányát.
28. Térképi megjelenítését lásd: MNL OL. T 4. No. 280.
29. Szájbély Gyuláról lásd: https://mult-kor.hu/20120311_a_dunantuli_vasutkiraly_szajbely_gyula?pIdx=1

30. MNL OL. Z 40. PMBK iratai. Fasc. 58. No. 1132. Jelentés.
31. Ugyanott.
32. Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsa (a továbbiakban: BLA. AB. HAK. Nk.) Gazdatiszti számadások, 1875–1918. 1916. 01. 31.
33. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.
34. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23. (2. levél.)
35. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. október 28.
36. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 20.
37. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali számadási mellékletek, 1914. 09. 01.
38. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. október 2.
39. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. január 31.
40. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. május 1.
41. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. március 26.
42. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. április 17.
43. BLA. AB. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1918. november 6.
44. BLA. AB. LFA. HAK. Nk. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.
45. Ugyanott.
46. A kinevezéshez lásd: Erdészeti Lapok, CCXXXIV. évf., 12. szám (1999. december), 376. old.
47. MNL OL. P 1322. Fasc. 100. No. 678.
48. MNL VaML. BLHI. 68. kötet, No. 46.; lásd még Balla Lőrinc (1997) művének dokumentumait.
49. Zalai Közlöny, 1925. november 5.
50. Lásd például az első 436 ember által 1923-ra kiosztott földek méretét. Név-sor: Zalai Közlöny, 1923. július 7.
51. Zalai Közlöny, 1929. január 16.
52. Zalai Közlöny, 1932. július 29.
53. Ugyanott.
54. MNL OL. P 1320. Fasc.9. dd. Batthyány László No.75.
55. Zalai Közlöny, 1921. február 13.
56. Kardos Klára (1987): 1926. március 28.
57. Ugyanott. Erre utal a hercegnek a naplójában azon bejegyzés, miszerint „...Mindenesetre éppen eleget óvtam levélben Gusichot (ti. a jószágigazgatót, Gusich Viktort – K. Z.), ami nem törvényes”.
58. Kardos Klára (1987): 1926. augusztus 30.
59. Pál Lajos (1968): 41. old.
60. Az eset leírása: Zalai Közlöny, 1925. november 5.
61. A 2. világháború után a család szétszóródott a világban. Lásd ehhez: www.gyula.czegledy.hu
62. MNL OL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. Értékpapírállomány-kimutatási füzet.
63. Ugyanott.
64. Ugyanott, No. 129.

65. Az 1927. évi végrendelet e téren eltér a herceg naplójában 1926. július 27-i bejegyzéstől. Ez utóbbiban még úgy vélekedett, hogy nincs értelme egyformán testálni, hiszen egy-két gyerek esetében oldalági örökítés révén már úgylis nagyobb juttatás áll fenn (Laló, Ivi és Franci), valamint Lilike is gazdagabb lesz Zsigmond gróf révén. Ezzel szemben a végrendelet már egyenlő osztásról ír.
66. MNL OL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. No. 130.
67. Az üzemi változásokhoz lásd Tóth Tibor (1982) elemzését.
68. Népszámlálás (1930): II. kötet adatai alapján.
69. Kaposi Zoltán (2014): 136. old.; Kiskanizsára lásd még: Molnár Ágnes (2014) tanulmányát.
70. Zalai Közlöny, 1935. november 15.; lásd még: Zalai Közlöny, 1935. november 19.
71. Zalai Közlöny, 1935. november 24.
72. Kaposi Zoltán (2014): 185. old.
73. Nagy József (é. n).
74. Németh László–Paksy Zoltán (2004): 302–303. old.
75. Gazdacímtár (1925): 420. old.
76. Lásd: Gazdacímtár (1935) adatait.
77. MNL VaML. BLHI. 79. kötet. 1938. augusztus 10.
78. MNL OL. P 1322. Fasc. 100. No. 675.
79. Ugyanott.
80. Kaposi Zoltán (2009): 82. old.
81. Gazdacímtár (1935) adatai alapján.
82. MNL OL. P 1322. Fasc. 100. No. 675.
83. Áttekintő táblázat: MNL OL. P 1322. Fasc. 173. No. 142.
84. Abban a korban a jövedelmek (bevételek) között szerepeltették az átfolyó és az áthárított összegeket is.
85. MNL OL. P 1322. Fasc. 173. No. 142.
86. Az árakhoz lásd: GUNST PÉTER (1970) művét.
87. MNL OL. P 1322. Fasc. 174. No. 1688.
88. Lásd például: MNL OL. P 1322. Fasc. 174. No. 1676–1682.
89. Lásd pl.: MNL OL. P 1322. Fasc. 175. No. 36–37.
90. MNL VaML. BLHI. P 113/1937.
91. Ehhez lásd: Káli Csaba (1995): 47–48. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Bácskai Vera–Nagy Lajos (1984): Piacközpontok, piackörzetek és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- Bácskai Vera (1993): Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Szerk.: Kapiller Imre) Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg. 213–249. old.
- Balla Lőrinc (1997): Új hazában. Fejezetek Fűzvölgy, Homokkomárom, Hosszúvölgy, Korpavár, Magyarszentmiklós és Obornak történetéből. Fűzvölgy.

- Barbarits Lajos (1929): Nagykanizsa. (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest.
1000 év törvényei = 1000 év törvényei. www.1000ev.hu
- Gazdacímtár (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Budapest.
- Gazdacímtár (1935): Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Budapest.
- Gunst Péter (1970): A mezőgazdasági termelés története (1920–1938). Budapest.
- Hudi József (1994): A pápai zsidó közösség és önkormányzata 1748–1848. In: „...és hol a vidék zsidósága?” (Szerk.: Deáky Zita–Csoma Zsigmond–Vörös Éva) Budapest.
- Káli Csaba (1995): Zala megye gazdasági életének fontosabb vonásai 1945-ben. In: Dokumentumok Zala megye történetéből 1944–47 (Szerk.: Káli Csaba–Mikó Zsuzsa). Zala gyűjtemény 37. Zalaegerszeg. 17–31. old.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs.
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848. Nagykanizsa.
- Kaposi Zoltán (2014): Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945). (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2014. 99–249.
- Kaposi Zoltán (2017): Egy kereskedőváros viszontagságai az első világháború idején. In: A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború (Szerk.: Bösz Attila). Pécs. 55–78.
- Kardos Klára (1987): A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Eisenstadt
- Molnár Ágnes (2014): Kiskanizsa gazdálkodása, társadalma és kultúrája 1850–1945 között. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945). (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 415–470. old.
- Nagy József (é. n): Hitbizományok Magyarországon a 20. században. In: www.tortenelem.ektf.hu
- Németh László–Paksy Zoltán (2004): Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában (1919–1945). Zalai gyűjtemény 58. Zalaegerszeg.
- Népszámlálás (1930): Az 1930. évi népszámlálás. II. kötet. Budapest, 1934.
- Pál Lajos (1968): Nagykanizsa és környéke a forradalmak viharában (1918–19). Nagykanizsa.
- Tóth Tibor (1982): Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttére és problémái. Budapest.

Sajtóanyagok

Erdészeti Lapok

Magyarország és Külföld

Zalai Közlöny